

כשהסדקים נפערים

אי־ודאות, כוח והתנגדות בחייהן של נשים בעוני

מילות מפתח: המדינה הניאור־ליברלית, עוני, דיור ציבורי, אלימות של המדינה, אי־ודאות

תקציר

מאמר זה מנתח את חייהן של נשים שחיות בעוני כחיים באי־ודאות, הנעה על הציר שבין אי־ודאות יומיומית לאי־ודאות קיומית. אי־הוודאות באה לידי ביטוי בהיבטים היומיומיים של החיים, המגולמים בשאלות כגון האם הקצבה שהן נסמכות עליה אכן תיכנס במועד לחשבון הבנק? האם יהיה להן מספיק כסף לרכישת מזון? האם בקשות הסיוע שהגישו למחלקה לשירותים חברתיים יתקבלו? האם יאושר הסיוע בשכר הדירה? האם תמצאנה זכאיות לדיור ציבורי, ואם כן – מתי תקבלנה את הדירה שהן זכאיות לה? ויכולה להגיע אף למצבי קיצון המובילים לאי־ודאות קיומית, המקריסה את מבנה היחסים הרעוע בין המדינה הניאור־ליברלית לנשים בעוני, ובכך משבשת את הסדר האישי והחברתי. אומנם מציאות החיים של הנשים נכתבת ומנותחת מנקודת מבטן של קורבנות הסדר החברתי, אך היא אינה מותירה אותן בעמדה של קורבנות פסיבית, אלא מבקשת להדגיש את יכולת הפעולה המשתנה שלהן בתוך מציאות בלתי־אפשרית שכופה עליהן המדינה הניאור־ליברלית, תוך ניתוח דינמיקת יחסי הכוח בין המדינה לנשים.¹

1 מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטורט שנכתבת באוניברסיטת בן־גוריון.

נשים בעוני נדרשות להתנהל בתוך ריטואל בירוקרטי מייסר, המעצב את חייהן כחיים באי־ודאות קבועה ומתמשכת. בתוך חיים אלה, נשים שחיות בעוני מגלות יכולת פעולה, ומייצרות פרקטיקות התנגדות המאפשרות להן להמשיך לחיות במציאות השברירית ומלאת הסדקים הנכפית עליהן.

אך מה קורה כשברגע אחד הופכים הסדקים לבקעים עמוקים, המציאות השברירית קורסת, ואי־הוודאות של היום־יום הופכת לאי־ודאות קיומית, המפירה את הסדר השברירי של היום־יום ואף עלולה לסכן את החיים עצמם?

במסגרת המאמר אדון בשאלות אלה באמצעות ניתוח מציאות חיה של נשים החיות בעוני, הנעה בין אי־ודאות יומיומית לאי־ודאות קיומית. את אי־הוודאות של היום־יום אדגים באמצעות הריטואלים הבירוקרטיים שדרכם מבססת המדינה הניאו־ליברלית סדר נוקשה ומעורער ביחסיה עם משפחות ונשים בעוני. את אי־הוודאות הקיומית אדגים באמצעות אתנוגרפיה המתחקה אחר רגע קיצון בתוך חיים של אי־ודאות – רגע שבו משפחה שחיה בעוני נזרקת מהבית ועוברת לחיות באוהל ברחוב. בנקודות קיצון הופכת אי־הוודאות של היום־יום לאי־ודאות קיומית – כזו שמערערת את הסדר ומקריסה את מבנה היחסים בין המדינה לנשים. בתוך כך אטען שנשים בעוני מגלות יכולת פעולה והתנגדות אל מול האלימות המבנית של המדינה הניאו־ליברלית. יכולת הפעולה של הנשים, וכן פרקטיקות ההתנגדות שלהן, עוברות טרנספורמציה כאשר אי־הוודאות שכופה עליהן המדינה הופכת מאי־ודאות יומיומית לאי־ודאות קיומית. במקרים של אי־ודאות קיומית, פעולות ההתנגדות של הנשים פורעות את הסדר החברתי ומנכיחות אותו מחדש, הופכות את המובן מאליו לנראה, ובכך חושפות את מנגנוני הכוח האלימים של המדינה, אלו הסמויים מן העין בחיי היום־יום.

ההיגיון הניאו־ליברלי כהיגיון המייצר אי־ודאות

החל משנות ה־70 הפך הניאו־ליברליזם לאידיאולוגיה הכלכלית והחברתית הדומיננטית במרבית מדינות העולם. השינוי הדרמטי שיצר הניאו־ליברליזם מאופיין במעבר ממעורבות ישירה של המדינה בהסדרים מוסדיים למודל כלכלי המתבסס על הגדלת התחרות ושמירה על השוק החופשי מהסדרים אלו (ממן ורוזנהק, 2008). מישל פוקו (Foucault, 2008)

התייחס לניאורליברליזם כאל ממשליות, משטר של ידע־כוח המבנה את הסובייקט הכלכלי (Economic Subject) כ"זם של עצמו".

המדינה הניאורליברלית, טוענים חסידי השיטה, מייצרת הסדרים ממסדיים שנועדו להבטיח חירויות אישיות, ועל כן נותנת עדיפות לזכויות קניין, לשלטון החוק ולמוסדות של סחר חופשי. הסדרים ממסדיים אלו אמורים להגדיל את הפריין ולהניב צמיחה שתעלה את רמת החיים של כלל האוכלוסייה (הארווי, 2015). עקרון הליבה של הניאורליברליזם מבוסס על ההנחה שתחרות בשוק מגלמת את הטוב המהותי, כיוון שתחרות חופשית היא המופע הטהור ביותר של חירות אנושית, ותוצאות הפעולה המתקיימת בשוק מהוות סינתזה ספונטנית של החלטותיהם החופשיות של כלל המשתתפים. זאת בעוד התערבות המדינה בשוק נתפסת ככפייה שרירותית של ישות חיצונית, הסוללת את הדרך לעריצות ולשעבוד (Kotsko, 2017).

רטוריקת החירות מאפשרת לניאורליברליזם להצדיק את סדר היום שהוא מכונן, כאשר הרציונליות השלטונית הניאורליברלית הופכת הכול ל"כלכלי", וכנגזרת מכך, בני אדם הופכים לשחקני שוק, ותחום פעילותם מוגדר כולו דרך מונחי שוק. הלוגיקה הכלכלית חודרת לכל תחומי החיים החברתיים והתרבותיים באופן שמעצב את הפרקטיקות היומיומיות וכן את המרחבים האישיים והאינטימיים, תוך הכפפתם לעקרונות שוק (Brown, 2015). ההיגיון הניאורליברלי שבמסגרתו מכתוב השוק את כל זירות החיים מייצר מציאות רעועה (Precarity), המאופיינת באי־יציבות ובחוסר ודאות. המונח Precarity מבטא מצבים של אי־ודאות מתמשכת ביחס לתעסוקה, להכנסה ולרמת חיים (OED online, 2018). ריעוע (Precarization) מבטא את אובדן האחיזה בעתיד שפעם נראה תחת שליטה, ככל שתחומי חיים רבים יותר הופכים כפופים לצורכי הכלכלה (Neilson & Rossiter, 2005). לפיכך, המושג ריעוע מתאר את חוסר הביטחון הגובר הן בהיבטים סובייקטיביים הן בהיבטים אובייקטיביים, במסגרת הכלכלה הקפיטליסטית המודרנית (Kalleberg, 2009). אומנם רעיונות (Precariousness) ואי־ודאות הן חלק ממצאות החיים שמייצר הניאורליברליזם ביחס לכלל האוכלוסייה, אך הוא מותיר קבוצות מסוימות, ובהן אלו הסובלים מעוני, חשופות ופגיעות יותר לאי־יציבות, כתוצאה מחלוקה לא שוויונית של הגנות חברתיות. במסגרת המאמר אדון בביטויי אי־הודאות בחייהן של נשים בעוני, תוך הבחנה בין שני סוגים של אי־ודאות – אי־ודאות של היום־יום, ואי־ודאות קיומית. כמו כן אראה כיצד מייצר כל אחד מסוגי אי־הודאות פרקטיקות שונות של התנגדות ויכולת פעולה, המשנות את דינמיקת יחסי הכוח בין נשים החיות בעוני לבין המדינה הניאורליברלית.

מגמות ניאור-ליברליות בישראל

המגמה הדומיננטית המובילה את מדיניות הרווחה בישראל החל משנות ה-80 של המאה הקודמת נובעת מאידיאולוגיה ניאור-ליברלית, הדוגלת בצמצום האחריות והמעורבות של המדינה בדאגה לרווחת האוכלוסייה, להבטחת הביטחון הסוציאלי ולאספקת שירותי רווחה, וכן בהפרטה אגרסיבית של השירותים החברתיים והציבוריים (דורון, 2003; חסון, 2006; סבירסקי, 2001). צעדי המדיניות האופרטיביים שנגזרו מאידיאולוגיה זו כוונו לצמצום האוניברסאליות של תוכניות הרווחה, להגבלת השירותים והגמלאות לאוכלוסיות המוחלשות והחיות בעוני, תוך התניית הנגישות לגמלאות ולשירותים שונים בעריכת מבחני אמצעים מחמירים (דורון, 2007). בשנים 2001–2003 נעשו קיצוצים חדים ונרחבים במרבית קצבאות הביטוח הלאומי (סבירסקי, 2002), מגמות ששחקו אף יותר את תפקידה של מדינת הרווחה ואת אחריותה לרווחת אזרחיה (ברק־ארז וגרוס, 2009), והובילו לגידול ולהעמקה בממדי העוני והפערים החברתיים (דורון, 2007).

השחיקה המתמשכת בשירותי הרווחה ובביטחון הסוציאלי, שמקדמת המדינה הניאור-ליברלית, הובילה להצבתה של ישראל בראש סולם העוני של מדינות העולם המפותח (OECD, 2020). כחמישית מהמשפחות בישראל חיות כיום מתחת לקו העוני (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020). בשנת 2020 סבלו 15% מאזרחי ישראל מעוני, ועוד 22% נמצאו בסיכון לעוני (אנדבלד, כראדי, פינס, וקסיר, 2020). 50% מהמשפחות החד-הוריות מוגדרות עניות, וב-89% מהמקרים נשים הן שעומדות בראש משקי בית אלו.

עוני ודיוור ציבורי קשורים בקשר בלתי-נפרד – הן מאחר שאנשים החיים בעוני סובלים ממצוקת דיוור, הן מאחר שמדיניות הדיוור תורמת ליצירת העוני ולהנצחתו (האגודה לזכויות האזרח, 2014). בעוד השיכון הציבורי מייצג אחד מסימני ההיכר של מדינת הרווחה המודרנית (קלוש ולוי, 2000), קלריס חרבון (חרבון, 2022) טוענת שמלכתחילה הושתתה מדיניות הדיוור בישראל על עקרונות גזעניים ודיפרנציאליים, וכך הפך הדיוור הציבורי לאמצעי כוחני נוסף להסדרה, מעקב ומשמוע, בעיקר לגבי נשים מזרחיות. מזה כשלושה עשורים, וביתר שאת מאז ראשית שנות האלפיים, נשלטת מדיניות הדיוור בישראל על-ידי אידיאולוגיה ניאור-ליברלית של "שוק פרטי", שמשמעותה העברת האחריות לביוני מגורים ושיכון האוכלוסייה מהממשלה למגזר הפרטי. כחלק ממדיניות זו נטשה ממשלת ישראל את הדיוור הציבורי, הקשיחה את הקריטריונים לזכאות, והמעטה – ולעיתים אף ביטלה לחלוטין – את ההשקעה בבנייה חדשה של דיוור ציבורי. בשנים האחרונות

הפך מסלול הסיוע בשכר דירה למסלול הסיוע העיקרי של המדינה בתחום הדיור למשקי בית – מסלול שבמתכונתו הנוכחית סובל מבעיות רבות, אינו מתוקצב די הצורך, ובעיקר אינו מגשים את מטרתו בסיוע בהשגת קורת גג יציבה (גיגי והופמן-דישון, 2022). במגמה ארוכת טווח ניתן לראות כי בשני העשורים האחרונים צומצם משמעותית תקציב הבינוי והשיכון. על אף ההוצאה התקציבית הגבוהה יחסית כיום, סכומי הסיוע בשכר דירה אינם מספקים מענה הולם למשקי בית אשר אין ביכולתם לרכוש דירה למגורים. המחסור בעשרות אלפי דירות ציבוריות מציב את ישראל בדירוג נמוך בשיעור הדיור הציבורי מכלל הדירות במדינה ביחס למדינות המפותחות. יתרה מכך, כיוון שהקריטריונים לזכאות לא עודכנו שנים רבות, הפך הדיור הציבורי להטבה שזכאים לה מעטים בלבד (שם). הסיוע שמעניקה הממשלה אינו מעוגן במלואו בחקיקה, והוא מתייחס רק למי שכבר נקבעה זכאותו לדירה. יתר הקריטריונים והתנאים המקדימים לסיוע נקבעים על-פי מדיניות משתנה של המשרדים הממשלתיים (חרבון, 2022). מדיניות משתנה זו נגועה בפוליטיקה ובאי-שוויון גזעי ומגדרי, המשולבים בדרכים ערמומיות ויוצרים סטטוס אזרחי לא-שוויוני (Williams, 2004).

כוח ואלימות מבנית

אלימות מבנית (Structural Violence) מתוארת בספרות כאלימות של חוסר צדק ואי-שוויון הטבועה במבנים החברתיים ומנורמלת על-ידיהם, וכזו אינה מאפשרת זיהוי של שחקן יחיד המפעיל אלימות ישירה ואישית כלפי שחקן אחר (Galtung, 1969; Farmer, 2004). בכך מרחיבה ההגדרה של אלימות מבנית את ההגדרות המסורתיות של אלימות (Allen, 2018). יוהן גלטונג מזהה אלימות כפער בין היכולות הגופניות והמנטליות של אנשים לבין מימוש הפוטנציאל שלהם; הפער בין מה שיכלו להשיג לבין מה שיש להם, שהוא תוצאה של משאבים מוגבלים המצויים בבעלות קבוצות מעמדיות חזקות יותר. לשיטתו, כל מערכת של אי-שוויון מגלמת בתוכה ראיות לאלימות (Galtung, 1969, 168–169). אלימות מבנית כוללת הדרה ופגיעה בזכויות האזרחיות של קבוצות מסוימות – כגון הזכות לחינוך, לקורת גג, למזון, לבריאות, לייצוג, ועוד. מדובר ביחסים חברתיים ובהסדרים פוליטיים, כלכליים ומשפטיים, המעצבים את קיומם של קבוצות ושל יחידים בתוך המערכת החברתית. מבנים חברתיים הכוללים פטריארכיה, אפרטהייד, קולוניאליזם, דיכוי אתני, גזעי, מעמדי, מיני, וכן עוני – כל אלה מייצרים אלימות באמצעות דחיקה לשוליים. מבנים אלה פוגעים בכבוד ומגבילים את הסוכנות (Agency) והמסוגלות של

יחידים ושל קהילות. הם מוגדרים כאלימים מאחר שהם גורמים למוות, לחולי ולא־צדק (Alcalde, 2010). סטיבן לי (Lee, 1999) מגדיר שלושה תנאים שמאפשרים לקבוע שעונו הוא סוג של אי־צדק המעיד על אלימות מבנית: (1) מדובר במצב קיומי שאינו מאפשר סף מינימלי של חיים ראויים; (2) הפרט החי בעוני לא בחר בעוני; (3) ברשות החברה שהוא חי בה היכולת והמשאבים לשים קץ להיותו עני. עקרון הצדק שסטיבן לי נשען עליו קובע שבחברה שיכולה להרשות זאת לעצמה, צריכים להיות משאבים לקיום הוגן של כלל חבריה. כאשר זה אינו המצב, מדובר בעדות לעוול ולא־צדק שמקורם בסדר חברתי דכאני, שבהכרח מתקיימים בו סוגים שונים של אלימות.

אומנם המושג אלימות מבנית מתאר כיצד מופעל כוח באופן דכאני וחד־כיווני על סובייקטיות, יחד עם זאת, במסגרת המאמר אפרוץ את המסגרת הסטרוקטוריאליסטית ואראה באמצעות חשיבה פוקויאנית את דינמיקת יחסי הכוח בין המדינה ומוסדותיה לבין סובייקטיות החיות בעוני.

מישל פוקו המשיג כוח כתכונה, כיסוד המיוצר בכל רגע, ונוכחותו בכול. הוא המארגן של היחסים החברתיים, של היחסים בין סובייקטים, והוא גם היסוד המגדיר את גבולות הפעולה של הסובייקט עצמו. ריבונות המדינה, מנגנוני השליטה המדינתיים, ומכלול המוסדות המבטיחים את כפיפותם של האזרחים למדינה מהווים את האופנים שבהם מתגלם הכוח בסוף דרכו באמצעות מכשירי המדינה, החוק וההגמוניה החברתית. לפי פוקו, "כוח הוא השם שמעניקים למצב אסטרטגי מורכב המתקיים בחברה נתונה" (פוקו, 1996, 64–65), ועניינו לא רק דיכוי והגבלה, אלא הוא גורם שיכול להיות גם פרודוקטיבי ויצרני באופן שהוא מייצר דרכי התנהגות. אם כן, על־פי הניתוח הפוקויאני, כוח אינו מצוי אצל קבוצה או מוסדות המפעילים דיכוי והגבלה על קבוצות אחרות, כי אם פועל ביחסי היום־יום שבין יחידים למוסדות (שם).

במאמר זה אני מבקשת להצטרף למחקרים החושפים כיצד המדינה מעורבת במרקם הדק של חיי היום־יום של אנשים בעוני (Gupta, 2012; Gupta, 1995, 375), ובכך להבין מתוך השוליים ודרך נקודת המבט של נשים החיות בעוני הן את האופנים שמנגנוני הכוח פועלים עליהן, הן את פעולות ההתנגדות והמאבק כלפי הכוח האלים של המדינה הניאו־ליברלית ומערכותיה הבירוקרטיות (Tilly, 1997; Lavie, 2014; Heller & Evans, 2010).

התנגדות ויכולת פעולה

כיוון שהכוח משוקע בכלל היחסים החברתיים, ובפרט במנגנונים המדינתיים, לעיתים קרובות הוא נותר כיסוד מוסווה. לכן, טוען פוקו, מה שמאפשר את חשיפתם של מנגנוני הכוח המוסווים הוא ההתנגדות הגלויה מצידם של סובייקטים שעליהם מופעל הכוח. במילים פשוטות, פוקו מצביע על כך שהיכן שישנו כוח, שם תימצא התנגדות (שם, עמ' 66). כדי לפענח את מבני הכוח ואת דרכי הפעולה שלהם מציעה לילה אבו לועוד (Abu-Lughod, 1990) לחקור צורות שונות של התנגדות ומחאה, ובהן התנגדויות יומיומיות מהשוליים, כאלה שבקלות ניתן היה להחמיץ את מהלכי ההתנגדות המגולמים בהן. התפיסה המערבית הדומיננטית רואה באקטיביזם אחד מביטויי הפעולה של החברה האזרחית, שמטרתו לעורר דיון ציבורי ולהוביל לשינוי פוליטי, כלכלי וחברתי. תפיסה זו מניחה כי שינוי של מציאות לא־שוויונית יכול להתבצע באמצעות מעורבות פעילה בהפגנות, במחאות, בתקומות, ובפעולות ישירות שבבסיסן התנגדות למסד וליחסי הכוח מולו (Young, 2001). במובן זה, התנגדות מתארת פעולות אופוזיציוניות מודעות של פרטים או של קבוצות מאורגנות הנעשות כלפי גורם בעל כוח (זיו, 2004). אבו־לועוד מסיטה את המבט לעבר התנגדות ביום־יום כאמצעי להתמודדות עם מציאות חברתית דכאנית, לא־שוויונית ואלמה. היא בוחנת את התנגדותן היומיומית של נשים, תוך הדגשת האופנים שבהם התנגדויות אלו נעשות במסגרת גבולות השיח שבתוכן הן נוצרות, ובה בעת הן מאתגרות את אחיזתם המוחלטת של מנגנוני הכוח (Abu-Lughod, 1990).

רות ליסטר (Lister, 2004) התוותה את המעבר מתפיסה הרואה בא־נשים בעוני קורבנות פסיביים, לתפיסה הממוקדת ביכולת הפעולה החברתית שלהם, וטענה שכדי להבין עוני יש לבחון את אופני ההתמודדות של א־נשים בעוני עם מציאות חייהם. ובתוך כך את יכולת פעולתם. על־פי ליסטר, יכולת פעולה (Agency) מתארת את החלק הפעיל של הפרט, וכיצד פועלים א־נשים בעוני בתוך ההקשר של המבנה החברתי, חרף המגבלות החברתיות המצמצמות את מרחב הבחירה שלהם, בדרכים שעלולות להוביל להעדר שליטה בחייהן (שם). קרומר־נבו (2022) מוסיפה נדבך משמעותי להמשגתה של ליסטר דרך שימוש במונח התנגדות. בעוד יכולת פעולה מעידה על עשייה מכוונת מטרה, המונח התנגדות – על פי קרומר־נבו – מכיל גם מחשבות, חלומות ורצונות המבטאים את האנושיות והסובייקטיביות של הפרט, המאפשרים לו לשמור על אנושיות, על ערך ועל כבוד עצמי. באמצעות הפריזמה האנליטית של כוח התנגדות אבחן לאורך המאמר את מערכת היחסים המתקיימת בין המדינה הניא־ליברלית לנשים בעוני, ואת הטראנספורמציות

שהיא עוברת כאשר אי-הוודאות בחייהן של נשים בעוני הופכת מאי-ודאות של היום-יום לאי-ודאות קיומית.

במסגרת המאמר אתייחס לפעולות ההתנגדות של הנשים דרך המשגות העוסקות בהתנגדות יומיומית, השכיחות בעיקר בקרב קהילות וקבוצות אוכלוסייה שחיות בעוני ותחת דיכוי (Bayat, 1997; Schwedler, 1995). ג'יימס סקוט (Scoot, 1985) הגדיר התנגדות יומיומית ככלי הנשק הפשוטים הנמצאים ברשות קבוצות חסרות כוח, הבאים לידי ביטוי בהעמדת פנים, גנבות, בורות מדומה, הצתה, חבלה, וקיום מערכות מקבילות לאלה המדינתיות. הבסיס המשותף לפעולות ההתנגדות היומיומית הוא שאינן מצריכות תכנון מוקדם, הן ניזונות מרשתות חברתיות בלתי-פורמליות, מייצרות צורות שונות של עזרה עצמית, ובמרבית המקרים מנעות מעימות חזיתי עם השלטון. התנגדות יומיומית עוסקת באופן שבו פועלים אנשים בחיי היום-יום בדרכים שעלולות לערער את הכוח ואת יחסי הכוח, ולכן מטבעה היא אינה מתאפיינת בהתמודדות ישירה וגלויה אל מול מוקדי הכוח, ואינה משקפת בהכרח תודעה של התנגדות (זיו, 2004). את טענתו של סקוט מפתחת אדריאנה קמפ (2002) בהקשר הישראלי, תוך שהיא מתנגדת לחלוקה הבינארית בין התנגדות לאי-התנגדות, וטוענת ש"הקיום של אלה שאינם מתמרדים לכאורה הוא מבוך של טקטיקות ואסטרטגיות אוטונומיות זעירות ואישיות, שסותרות ומטות את העובדות הגלויות לעין של שליטה כוללת ושמתרותיהן וחישוביהן, שאיפותיהן ובחירותיהן דוחות כל חלוקה פשוטה לפוליטי ולא פוליטי" (שם, עמ' 38). לטענתה של קמפ, הסוציולוגיה של המחאה בישראל מתמקדת באופן כמעט בלעדי בדפוסי מחאה קולקטיביים. שני האירועים שנחרטו בתודעה הקולקטיבית והמחקרית – אירועי ואדי סאליב ותנועת הפנתרים השחורים – הכפיפו את הדיון בפעלתנות המחאתית לדפוסים קולקטיביים בלבד. דפוס זה עולה בקנה אחד עם הנחות היסוד של ההיסטוריה "מלמעלה", המגדירות פעולה כרלוונטית למחקר אם היא זוכה לפומביות ומציבה איום בפני המדינה והאליטות. קמפ מתייחסת למושג "פרקטיקות של התנגדות יומיומיות", וטוענת שהשמטת דפוסי התנגדות לא-קולקטיבית מרשמות המחאה בישראל נגזרת מאי-הכרה בעוצמה הפוליטית של פרקטיקות אלו. מדובר בפרקטיקות רחוקות מאור הזרקורים ומאבק הכוכבים, הנלווים למחאה הקולקטיבית.

הספרות המחקרית העוסקת במאבקים יומיומיים של נשים מודרות ובאפשרויות הפעולה שלהן מתארת בעיקר התנגדות המתקיימת במרחב הפרטי-אישי או המשפחתי (ראו למשל, מוצפי-האלר, 2012; קרומר-נבו, 2006). לצד זאת, הספרות המרכזית שעוסקת במחאה

ובמאבק מתמקדת בתנועות חברתיות ובמאבקים המתקיימים בתוך מוסדות ותנועות חברתיות, שעיקר פעולתם מתקיימת במרחב הציבורי. כמעט לא קיימת בישראל ספרות מחקרית על מאבקים של נשים מודרות הנעה בין המרחב הפרטי לזה הציבורי, והמערערת על החלוקה ביניהם. מאמר זה מבקש להתמקם בתוך החלל המחקרי הזה באמצעות התמקדות באסטרטגיות ההתנגדות והמאבק של נשים החיות בשוליות מרובה – מגדרית, אתנית ומעמדית. התנגדותן של נשים אלו מערערת על החלוקה הבינארית של מחאה מול כניעה לסדר ההגמוני, ומגלמת תצורות שונות ומורכבות של התנגדות למנגנוני כוח חברתיים. אסטרטגיות אלו באות לידי ביטוי באמצעות מחאות קולקטיביות המתקיימות לצד פעולות של התנגדות יומיומיות שמופעיהן נעים באופן היברידי בין הספֶרה הפרטית לזו הציבורית.

אתנוגרפיה מיליטנטית – כשהשדה והחיים אחד הם

המאמר מבוסס על עבודת שדה שהתקיימה בין השנים 2016–2021, כחלק מעבודת דוקטורט שעסקה בהתנגדות ובמאבק של נשים בעוני מול המדינה הניאו-ליברלית. במסגרת עבודת השדה רקמתי קשרים אישיים ומשמעותיים עם עשרות נשים שאפשרו לי לתעד את חייהן על מאבקהן היומיומיים והציבוריים. עם חלקן היו המפגשים בשדה תכופים ומרובים, עם אחרות נקודות המגע היו מקריות, לעיתים ללא המשכיות. היו נשים שפגשתי פעם או פעמיים בהפגנה או בפעולת מחאה אחרת, היו כאלה שחלקו איתי את סיפורן בזמן נסיעה משותפת או בהפסקת סיגריה שהתארכה, אחרות היו אקטיביות בדרישה לספר את סיפורן כשניגשו אליי אחרי אירוע או כנס שבו שמעו אותי מדברת על עבודת המחקר, ואמרו: "גם את הסיפור שלי צריך לכתוב". עבודה השדה התקיימה במגוון זירות, בכללן הפגנות, דיונים בכנסת, כנסים ופיצוץ כנסים, ואירועי תרבות, כמו גם מרחבים שונים של חיי היום-יום של הנשים. אלה כללו שהות בבתיהן, השתתפות באירועים משפחתיים, שיחות לא פורמליות וראיונות, וכן תיעוד מפגשיהן של הנשים עם נותני שירות ועם פקידות ממשלתית במוסדות בירוקרטיים שונים.

אל הנשים הגעתי באמצעות הרשתות החברתיות, קשרים עם אקטיביסטיות בשדה, ובעיקר דרך השתתפות פעילה במגוון זירות מאבק של נשים שהתאימו למאפיינים שהוגדרו במחקר: נשים שחיות בהצטלבות מיקומים – מעמדיים, אתניים ומגדריים. מתוך סולידריות הנובעת מעמדתי הביקורתית, הפמיניסטית והפוסט-קולוניאלית, כבר בשלבים

הראשונים של עבודת השדה החלטתי להצטרף למאבקים עצמם ולא לתעד אותם כצופה מבחוץ. אחת מזירות המאבק המרכזיות שתועדו במסגרת העבודה היא זירת המאבק למען דיור ציבורי והזכות לקורת גג, שבעשור האחרון מובילות אותה עשרות נשים שחיות בעצמן בעוני – חלקן גרות בדירות של הדיור הציבורי, ואחרות נאבקות למען הזכאות לדיור ציבורי. החלטה זו התבררה כבעלת ערך, מאחר שאפשרה לי להיכנס למרחבים שהיו סגורים בפניי אם הייתי נשארת בעמדת "החוקרת מבחוץ". מלבד זאת, המסע המחקרי ארוך השנים, המעורב אקטיבית במאבקי הנשים, אפשר לי לתעד באופן חי ומדוקדק את חייהן של הנשים, ובכך לשרטט את הציר שבין אי־ודאות יומיומית לאי־ודאות קיומית, וכן את התצורות השונות של התנגדות ומאבק. ננסי שפריז טוענת כי השאיפה ל"אובייקטיביות מחקרית" מונעת מהחוקרת לחוות את האספקטים האמיתיים, הדינמיים והמלאים של המציאות שחיות משתתפות המחקר. אל מול הדרישה לאובייקטיביות מציבה שפריז את מחויבות החוקרת להפוך חלק אינטגרלי מהמאבקים שעליהם היא כותבת, במה שהיא מכנה "אתנוגרפיה מיליטנטית". אתנוגרפיה מהסוג הזה מאפשרת לחוקרת לאמץ את נקודת המבט של משתתפות המחקר לא רק כתהליך קוגניטיבי. אופן התיעוד הנשען על השיטה של אתנוגרפיה מיליטנטית (Scheper-Hughes, 1995) ואקטיביסטית (Hale, 2008) תרם הן לחיזוק תוקף הטענות הן לביסוס יחסי אמון עמוקים עם המשתתפות, שהובילו לגישה שיתופית ודיאלוגית לאורך שלבי המחקר. ההשתתפות האקטיבית בזירות המאבק וכן בחיי היום־יום של הנשים מיקמה את הגוף שלי, לצד הגופים של אחרות, כגוף הנוכח במרחב, שאינו זר למרחב, והיה בה כדי להעשיר את הנתונים והתובנות שלי כחוקרת בשדה, בעיקר בכל הנוגע להבנות שבגוף (Moraga & Anzaldúa, 2022).

אופיים של היחסים שנרקמו בין משתתפות המחקר לביני הוביל לשיח ער הנוגע לאופן הצגתן בפרסומים השונים של עבודת המחקר. מרבית המשתתפות ביקשו ואף דרשו שלא אעשה שימוש בשמות בדויים כשאציג את סיפוריהן בבמות שונות. הבחירה להיות מוצגות בשמן המלא מבטאת מבחינתן אקט פוליטי שהוא חלק ממאבקן. אי לכך, גם במאמר זה מוצגות הנשים הנאבקות בשמן המלא. במקרים שבהם ניתן למשתתפות שם בדוי – בהתאם לבחירתן ולהעדפתן – הדבר מצוין במקומות הרלוונטיים במאמר.

אי-ודאות של היום-יום

אמצע יולי, אנחנו מתכנסות מחוץ למשרדי עמידר בעיר במרכז הארץ להפגנה בנושא הדיור הציבורי שארגנה קבוצה אקטיביסטית המורכבת בעיקר מנשים החיות בעוני, שנאבקת למען הדיור הציבורי והזכות לקורת גג בישראל. מזג האוויר מהביל, ואני הולכת לפיצוץ הסמוכה לקנות מים לכולן. ההפגנה קטנה, הגיעו כ-25 נשים. בין שלל הפרצופים שהפכו כבר מוכרים אני רואה מישהי שאיני מזהה, אישה מבוגרת, שרוב הזמן עומדת בצד, מחזיקה שלט בגובה הברכיים וכמעט אינה צועקת את סיסמאות ההפגנה. אני ניגשת אליה ומציעה לה מים. היא לוקחת ממני כוס חד-פעמית, ובזמן שהיא שותה אני מגששת את דרכי לשיחה, שואלת לשמה, וכמו בפעמים אחרות במפגשים אקראיים בהפגנות ובפעולות מאבק אני מנסה לברר למה באה ומה היא עושה פה. גם במקרה הזה, כפי שקרה בכל כך הרבה אחרים, היא מתחילה לדבר כאילו רק חיכתה שמישהי תשאל אותה, שיראו אותה בתוך הקהל, שהסיפור שלה יקבל מקום בין הסיפורים הרבים שנמצאים סביבה, מתפזרים בפיסות לא-סדירות ולא-רציפות בחלל האוויר ואין מי שיתפוס אותם. ברוריה (שם בדוי) מתחילה לספר:

אני מגדלת את הילדים שלי לבד, וכמו שאת רואה אותי יש לי המון בעיות בריאות, פריצות דיסק, בעיות מפרקים, מה לא. אני אמורה להיכנס לדירה של דיור ציבורי שעוברת תמ"א 38, כבר שנתיים מאז שחתמתי על הדירה, כבר לפני שנתיים סגרתי איתם והייתי בטוחה שהנה אוטוטו אנחנו נוכל לעבור לדירה ומאז זה כל הזמן מתעכב. אומרים ככה וככה, פעם אין מעלית, פעם לא סיימו לבנות את זה, פעם אין אישור להמשך בנייה וכל פעם אני צריכה לבקש הארכה לסיוע בשכר דירה שאני מקבלת, נותנים הארכה של הסיוע ואז אני שוב צריכה לבקש ושוב לחדש. אני מתחננת ומבקשת תגידו לי מתי אני אכנס לדירה, אני חייבת לדעת מתי זה ייגמר, אבל לאף אחד אין תשובות, אף אחד לא יודע. ואת הבעל בית שלי זה לא מעניין, התחננתי אליו שהחווה שכירות לא יהיה לשנה כי אני לא יודעת מתי הדירה תהיה מוכנה, אבל הוא רק ניצל את המצוקה שלי והגדיל לי את השכר דירה ועכשיו אני לא יכולה לעמוד בשכר דירה ואני לא יודעת מה לעשות. אני מפחדת שהוא יזרוק אותי החוצה ואני לא יכולה עדיין להיכנס לדירה שלי ואני גם לא יכולה לחפש דירה אחרת, כי אף אחד לא מוכן להשכיר דירה לתקופת זמן קצרה, איפה תמצאי מישהו שישכיר לך דירה לחודש-חודשיים אפילו חצי שנה ואני לא יכולה להתחייב ליותר מזה כי אני לא יודעת מתי אני אוכל להיכנס לדירה שלי. אף אחד לא אומר לי מה קורה, כל פעם שאני שואלת

הם אומרים שהם לא יודעים ואני לא מבינה למה זו אשמתי שהם מתעכבים, למה רק אני צריכה לשלם את המחיר ולהישאר ככה תלויה באוויר. אם הייתי יודעת כמה זמן זה עוד יימשך אולי הייתי יכולה להתארגן, לחשוב איך לסדר את העניינים, אבל זה לא נגמר ולאף אחד לא אכפת ואף אחד לא נותן תשובות.

היא ממשיכה לתאר באריכות ובפירוט את הפניות שלה לעמידר ולמשרד השיכון, את ההתמודדות המתישה עם הבירוקרטיה שמחייבת אותה לחדש פעם אחר פעם את הזכאות לסיוע בשכר דירה, את מספר הפעמים שביקשה תשובות ולא קיבלה, ובעיקר את תחושת חוסר האונים מול העדר השליטה בחייה. מתחיל ויכוח בין השומרים במקום למפגינות, והשיחה הקצרה של ברוריה ושלי נקטעת. היא ממשיכה לעמוד בצד, לרגעים מניפה את השלט למעלה, אבל מהר מאוד מחזירה אותו בעייפות לגובה הברכיים. לקראת סוף ההפגנה ברוריה מתקרבת אליי שוב: "את חושבת שזה יעזור ההפגנה הזו?" היא שואלת בשקט. "אני לא יודעת" אני עונה, מהוססת, "השאלה למה את מתכוונת ב'יעזור'". היא שותקת, ורגע לפני שהיא הולכת לדרכה היא מוסיפה: "השאלה אם זה יעזור לי לקבל את הבית שלי, לקבל תשובות, יעזור לגרום לסיוט הזה להיגמר, כמה אפשר לחכות?".

היום־יום שברוריה מתארת הוא יום־יום של אי־ודאות, שמאפיין את החיים בעוני – כדי לקבל זכאות לדירת דיור ציבורי יש לעמוד בקריטריונים נוקשים שהופכים את הזכאות לסלקטיבית, כזו המיועדת רק למי שמוכיח נזקקות ועוני קיצוני באמצעות מבחני אמצעים נוקשים (דורון, 1995). אחרי קבלת הזכאות, ברוריה, כמו נשים ומשפחות רבות אחרות, הוכנסה לרשימת המתנה לדירה. מהרגע המיחל שחתמה על החוזה של דירת הדיור הציבורי חלפו שנתיים, שבמהלכן היא נמצאת בלימבו שבו "על הנייר" יש לה דירה, אבל בפועל אינה יכולה להתגורר בה, ואין לדעת מתי תוכל להיכנס אליה. בתווך הזה היא נדרשת להמשיך הן את הריטואל הטקסי מול הבירוקרטיה של המדינה הן מול הדורסנות של שוק הדירות הפרטי – לחדש פעם אחר פעם את האישור לסיוע בשכר דירה, ובמקביל להתנהל מול בעל בית שמנצל את מצוקתה ומעלה את דמי השכירות, בעוד אי־הודאות אשר למועד הכניסה לדירת הדיור הציבורי מונעת ממנה את האפשרות לשכור דירה אחרת.

מנגנוני הבירוקרטיה המדינתיים, שאותם מכנה סמדר לביא (Lavie, 2014) "מנגנוני עינוי בירוקרטיים", מייצרים נדבך נוסף של אי־ודאות יומיומית בחייהן של נשים בעוני. בתיאורים של הנשים ישנה התייחסות הן למערך הזכויות המוגבל שהמדינה מספקת

לאנשים בעוני, והן חסמים העומדים ביניהן לבין מיצוי זכויותיהן. סתיו (שם בדוי), אם חד-הורית לשלושה ילדים, מוקרת לשירותי הרווחה מאז הייתה נערה צעירה. בשיחה איתה היא מתארת את חוסר הוודאות שהוא חלק בלתי-נפרד מהקשר שלה עם העובדות הסוציאליות:

את אף פעם לא יכולה לדעת מה יהיה, פתאום מתחשק לעובדת הסוציאלית שלך לתת לך אז היא מתקשרת לפני החג "בואי יש תלשים", אבל אז יכול להיות חג שתרצי אבל לא תקבלי. גם ביום-יום זה ככה, פעם נותנים פעם לא, פעם יש חבילת מזון פעם אין וזה לא משנה מה המצב שלך או כמה המצב גרוע, ככה הם, עושים מה שהם רוצים!

דבריה של סתיו מדגימים את ההשלכות של חוק הסעד תשי"ח-1958 (להלן החוק), המסדיר מבחינה חוקית את הנגשת שירותי הרווחה בישראל, על חיי היום-יום. החוק, שכבר בשנת חקיקתו לפני כשבעה עשורים נחשב חוק מיושן ונוקשה, אינו מעניק זכות ישירה לקבלת שירותי רווחה אישיים ואינו מגדיר מה כוללים שירותים אלה (דורון, 2018). אומנם החוק מחייב את הרשות המקומית לקיים לשכת סעד, אך אינו מעניק לתושביה זכות לתבוע ממנה דבר, מצב שמוביל למגבלות ולאי-לוצים בתפקידן של לשכות הרווחה המקומיות, המאופיינות בבסיס רחב של שיקול דעת ובקביעת סדרי עדיפויות מקומיים (גל, 2006), או כפי שסתיו מנסחת זאת: "הם עושים מה שהם רוצים". אי-הוודאות במקרים אלו מתקיימת פעמים רבות במרחב הלימינלי שבין הפעולה לתוצאה. הווה אומר, גם אם יעשו הנשים את כל הנדרש מהן ויעמדו בכל הקריטריונים הברוקרטיים – בהנחה שקיימת שקיפות בנוגע לקריטריונים – וגם אם התוצאה תהיה בסופו של דבר קבלה של הסיוע שביקשו, בין הפעולה לתוצאה פעורה תהום של אי-ודאות.

פנייתן של הנשים למוסדות המדינה היא ריטואל שאני מכנה רפטיביביות-מקוטעת – הן נדרשות לחזור שוב ושוב על טקס בעל מבנה דומה, הכולל פנייה ומפגש אינטנסיבי עם מוסדות המדינה: מחלקות הרווחה, הביטוח הלאומי, משרד השיכון והחברות המְשכנות, בתי המשפט וההוצאה לפועל; עליהן לשבת בחדרי המתנה, לנסות למצוא היגיון ולהבין את הנתבים המקוטעים בין המוסדות השונים באופן שיאפשר להן למצות את הזכויות שלהן ולקבל מענה לפניותיהן. ההתשה הברוקרטית ואי-הוודאות הנלוות לה אינן מותרות את הנשים כקורבנות פסיביים, אלא להיפך. עצם ההתעקשות להמשיך ולדרוש תשובות מסוכנויות המדינה, ההצטרפות לקבוצת המאבק של הדיור הציבורי ובתוך כך ההשתתפות בהפגנות ובפעולות אחרות, כפי שהן באות לידי ביטוי במקרה של ברוריה – כל אלה מצביעים על יכולת פעולה (Lister, 2004).

יחד עם זאת, אי־הוודאות של היום־יום מקיימת סדר – שנמצא תחת איום מתמיד – אך הוא מתקיים. לסדר יש כללים, בהם דיווח, הגשת בקשות, קבלת דחיות, המתחזקים את אי־הוודאות. כשהמבנה הרעוע ומלא הסדקים קורס, אי־הוודאות של היום־יום הופכת לאי־ודאות קיומית – כזו שמערערת את הסדר, תחילה של המשפחות, ובעקבותיה גם את הסדר הבירוקרטי־שלטוני.

אי־ודאות קיומית

יולי 2017, עוד משפחה נזרקת מהבית לרחוב.

שישה ילדים, הגדול בהם בן תשע, הקטן בן פחות משנה וחצי, חיים וישנים בתוך שלושה אוהלים שהציבו הוריהם ברחבת הדשא מול בניין העירייה בעיר מגוריהם; שני הורים שחיים בעוני זכאים כבר שנים לדיר ציבורי, נמצאים במקום השני ברשימות ההמתנה. במשך שנים אומרים להם שאין דירות דיר ציבורי פנויות בעיר ולכן אינם יכולים לממש את זכאותם, והם נשענים על המנגנון החלופי של סיוע בשכר דירה; שני הורים, רווית ויעקב כהן (שם בדוי), עם שישה ילדים, לא מצליחים לעמוד בנטל השכירות ונזרקים מהבית לרחוב. ממציאיות חיים של אי־ודאות יומיומית היישר לאי־ודאות קיומית; ממציאיות של התמודדות יומיומית עם עוני, לעבר התממשות חלום הבלהות – אובדן קורת הגג שלהם.

רווית, בתחילת שנות ה־30 לחייה, עובדת בתחום החינוך, קיבלה במשך שנתיים סיוע מוגדל בשכר דירה מאחר שהוגדרה כאם חד־הורית בתקופה שבן־זוגה, יעקב, ישב בכלא. מייד עם שחרורו הפחית משרד השיכון את גובה הסיוע. ההפחתה החדה והפתאומית הובילה לכך שהמשפחה לא הצליחה לעמוד בנטל השכירות, ובעל הבית דרש מהם לפנות מיידית את הדירה. את החפצים שלהם איחסנו במהירות במקומות שונים, חלק מהרהיטים עברו לאזור שנמצא מאחורי המכולת השכונתית, אחדים נכנסו למחסן, והאחרים מוטלים בחוץ בידיעה שככל הנראה ייהרסו או ייגנבו, והמשפחה עברה לחיות באוהלים בגינה ציבורית מול בניין העירייה. משפחה אחת, שמונה נפשות חיות עכשיו ברחוב, על הדשא ליד בניין העירייה.

למאהל המאולתר של משפחת כהן אני מגיעה ימים אחדים לאחר הקמתו, יחד עם מיטל כהן, פעילה חברתית ואחת ממובילות מאבק הדיר הציבורי. מיטל כבר הייתה במאהל בשבוע הראשון להקמתו. על מצבה של משפחת כהן קיבלה הודעות ברשתות החברתיות

והגיעה לעזור, להנחות את המשפחה על סמך הידע שצברה במאבקה האישי ובמאבקים שהייתה שותפה להם לאורך השנים. בדרך למאהל עצרה מיטל בכמה חנויות – באחת קנתה חטיפים ושתייה ובאחרת משחקים לילדים, "בשביל לעשות להם קצת טוב על הנשמה במצב הזה", היא מסבירה. אנחנו מגיעות למאהל בשעת צוהריים מוקדמת. ברגע שאנחנו יורדות מהרכב הממוזג מכה בנו החום, האוויר העומד מקשה על הנשימה. על רחבת הדשא הגדולה נפרסו מחצלות, ועליהן הוקמו זה לצד זה שלושה אוהלים. בתוך האוהלים פרוסים מזרנים. על המחצלות שבין האוהלים עומד שולחן פלסטיק גדול, עמוס בקבוקי מים, שקית עם לחמניות, בקבוקי שתייה ריקים וכלים חד-פעמיים. בסמוך אליו נמצאות עגלות ילדים ולידן לול לתינוק, בתוכו ערמות של ציוד. בין לבין מפוזרות שישיות מים מינרליים, ארגזים, ושקיות גדולות שמחלקן מבצבים בגדים ונעליים.

מיטל נכנסת לפעולה, מתקשרת לכתבים שיגיעו לסקר את המאהל, כותבת ומתקשרת לאנשי קשר במשרד השיכון, וכל העת מצלמת תמונות ומעלה פוסטים ברשתות החברתיות, קוראת לאנשים להגיע להביע תמיכה במשפחה. אני לוקחת לעצמי כמה רגעים, משוטטת בין האוהלים, מסתכלת סביב, מעכלת את העובדה שבחום הבלתי-נסבל הזה חיה משפחה כבר מעל שבוע ברחוב, מקללת בלב, ובהמשך גם בקול. אני מזהה את רווית מהסרטונים שהראתה לי מיטל בבוקר, היא מתרוצצת בין הילדים, חלקם נמצאים באוהלים ואחרים משחקים בגן השעשועים הסמוך. אני לוקחת את השקיות עם הצעצועים שמיטל קנתה בדרך ומתיישבת עם שני ילדים, בן ובת, על המחצלת. הם נרגשים מהמשחקים החדשים, בוחרים חוברות צביעה, ואנחנו מתחילים לצבוע יחד. תוך כדי צביעה אני שואלת לשלומם, והם, כפי שניתן לצפות מילדים, עונים שהכול בסדר. מייד אנחנו עוברים לדבר על איזה ציור בחר כל אחד מהם לצבוע. ילד נוסף מצטרף אלינו, מעט מבוגר מאחיו שכבר מרוכזים במלאכת הצביעה. כשאני שואלת אותו מה שלומו, הוא עונה שהוא רוצה הביתה, שלא נעים לו פה. הילדה מפסיקה לצבוע, מרימה אלינו עיניים, ואומרת שגם היא רוצה כבר לחזור הביתה. לאורך כל הזמן הזה רווית משוחחת בטלפון, מהלכת בעצבנות מפינה לפינה בדשא, העיניים שלה כל הזמן עוברות בין האזורים השונים שבהם נמצאים הילדים. היא מסיימת את השיחה ואומרת: "אני לא מאמינה, שילכו לעזאזל כולם". אחותה וחוברות שנמצאות במקום מתכנסות סביבה, והיא מספרת שהעובדת הסוציאלית ביקשה ממנה להגיע דחוף למשרד שלה. היא הסבירה שהיא לבד עם הילדים, ולכן אינה יכולה לעזוב את הגינה ולהגיע. העובדת הסוציאלית אמרה לה שזה לא בסדר ושמצא את הדרך להגיע אליה למשרד, כי הילדים לא יכולים להמשיך לשהות באוהלים. רווית צועקת: "היא אומרת לי שזה לא בסדר שהילדים נמצאים ככה באוהל, כאילו שאני רוצה שהם יהיו באוהל,

כאילו שאני לא יודעת שהם סובלים, שכולנו סובלים. אבל מה היא רוצה שנעשה? לאן נלך?". הנשים סביבה מחזקות אותה, ואחת מהן אומרת: "והיא לא חשבה לבוא אלייך? לבוא לפה? פה הם נמצאים [מצביעה לכיוון בניין העירייה], מטר ממך והיא לא חושבת לבוא בעצמה?". אחרת ממשיכה אותה: "במקום שתעזור זה מה שיש לה להגיד". דברים ברוח דומה נאמרים כשהאחת נכנסת וממשיכה את דברי האחרת, תוך שהן צועדות לכיוון הספסל הסמוך לגן השעשועים. אני מצטרפת אליהן. רווית נאנחת ומתיישבת ראשונה, אני מתיישבת לימינה, אחותה לשמאלה, והחברה נשארת לעמוד. בעוד הרוחות סוערות, רווית אומרת: "היא גם אמרה שאם לא נמצא פתרון היא תוציא צו נזקקות על הילדים". המהומה מתגברת, ומיטל, ששמעה את השיחה ממרחק מסוים, מתקרבת לספסל ואומרת בקול: "על גופתי המתה יגעו לך בילדים! נראה אותה מעיזה!", בעוד הנשים האחרות מהנהנות בהסכמה.

האווהלים של משפחת כהן מוקמים בלב ליבו של המרחב הציבורי העירוני, על רחבת הדשא בסמוך לגן שעשועים, בין בניין המועצה למתנ"ס, מטרים ספורים ממתחם מגורים. אנשים רבים עוברים במקום לאורך היום, חלקם אף ניגשים, מביעים עניין ומבקשים לסייע בדרכים שונות. כמה שעות לאחר הגעתנו למאהל מופיע מישהו עם שקיות עמוסות בחמגשיות. רווית קוראת לילדים לבוא לאכול, ומציעה גם לנו ולמכרים הנמצאים באזור להצטרף, משל היינו אורחים שנקרו לביתה בשעת ארוחת הצוהריים.

האווהלים של המשפחה יצרו מודיפיקציה הן של המרחב הציבורי הן של המרחב הפרטי, תוך טשטוש וערעור הגבולות הבינאריים בין המרחבים. המרחב הציבורי הופקע, ומקטע ממנו הפך סמי־פרטי, ובמקביל הפך המרחב הפרטי של המשפחה לפרוץ ולסמי־ציבורי. ערעור הסדר בין הפרטי לציבורי יצר בלבול בקרב העוברות והשבות, בלבול שהודגם כאשר אישה אחת נעמדה מעבר לגדר הנמוכה החוצצת בין החנייה לדשא ושאלה בהיסוס, ללא הפניית השאלה לנמען ספציפי: "אפשר להיכנס?". בכל הזדמנות אחרת השאלה לא הייתה עולה, והאישה הייתה ממשיכה בדרכה מבלי להרהר במובן מאליו – היכולת שלה לנוע במרחב הציבורי. אחרי עצירה של רגעים ספורים, ומשלא קיבלה תשובה לשאלה שנזרקה לחלל, אם ממבוכה ואם כדי לצאת ידי חובה, היא דילגה מעל הגדר, חצתה באיטיות את מתחם האווהלים בעודה מסתכלת בסקרנות סביב, והמשיכה בדרכה.

האווהלים אינם מוקמים במקומות המזוהים עם מחאה פוליטית, למשל בכיכר העיר, שם הפכו הפגנות ומחאות למראה מוכר, ואף לא באזור מוסתר מהעין, אלא במרכז של מרחב ציבורי הומה, שהוא חלק מסדר החיים הרגיל. וכך, שלא בכוונה תחילה, נפתחות

אפשרויות החשיפה לשחקנים חדשים, אותם עוברי אורח שלא הכירו את מציאות החיים בעוני בישראל, ובפרט את מצוקת הדיור הפרטיקולרית של הזכאים לדיור ציבורי, או שלא היו מודעים לה. המפגש הבלתי־אמצעי עם העוני שלא בתיווך אמצעי התקשורת או הפוליטיקאים, ואף לא דרך המסננת התודעתית הניאו־ליברלית שמבנה את העני כאשם במצבו, הופך את המצב הפרטי של המשפחה לזירה פוליטית שבה אנשים פוגשים משפחה אחת שנזרקה מהבית, ומזדעזעים לרגע ממצאות שלא הכירו קודם. היטיבה לתאר את הסיטואציה אחת הנשים שעצרה במאהל ואמרה: "אני לא מאמינה שדבר כזה קורה בישראל". הסבל ואי־הוודאות המהלכת אימים על החיים בעוני יוצאת מהמרחב הפרטי והופכת ציבורית.

לשימוש באוהלים יש היסטוריה במחאות דיור בישראל. ניתן למנות בה את תנועת האוהלים שפעלה בשנות ה־70 (קאופמן, 2014; שלום שטרית, 1999), את ערי האוהלים בשנות ה־90 (בן־דור, 1999), את מחאת כיכר הלחם בתחילת שנות האלפיים, ואת מאהלי החד־הוריות בירושלים ב־2003 (Lavie, 2014). פרקטיקת כיבוש המרחב הציבורי באמצעות אוהלים אפיינה גם תנועות מחאה במקומות שונים בעולם, והפכה לסמל המרכזי של תנועת המחאה בניו יורק ב־2011 (Occupy Wall Street), ומשם תפסה תאוצה והפכה לתנועת מאבק עולמית של כיבוש המרחב. תנועת המאבק אומצה בישראל בקיץ 2011 עם הקמת המאהלים בשדרות רוטשילד בתל אביב (רם ופילק, 2013), מאהלי הפריפריה העירונית (משגב, 2013), ומאהלים נוספים שהוקמו ברחבי הארץ.

בשונה מהתיישבויות ארעיות באמצעות אוהלים, שהוקמו בישראל כחלק מהיאחזות בקרקע בשאיפה להשתקע כעובדה מדינית בשטח, או אלו שהוקמו כדי למחות על מחירי הדיור כחלק מתנועות מחאה לכיבוש המרחב הציבורי וכתביעה אזרחית למימוש הזכות לגור בעיר (כץ, 2011), משפחת כהן אינה שואפת להשתכנות ארוכת טווח ואינה מבקשת לתבוע בעלות ולהכות שורש באזור שבו הקימה את המאהל. נהפוך הוא, הקמת האוהלים היא תחנת מעבר מאולצת המסמנת את האסקלציה במצב של המשפחה ואת הארעיות וחוסר היציבות בחייהן של משפחות נעדרות קורת גג. יתרה מכך, לשימוש באוהלים ברוטשילד לא הייתה הצדקה פרקטית – למשל להגן על המוחים מפני מזג האוויר – אלא תפקיד סימבולי ופרפורמטיבי, כזה המבטא דרך פעולה, התנגדות לנישול, לשלטון, ותשוקה לריבונות עצמית, תוך תביעת בעלות קולקטיבית על משאבים שהמוחים ביקשו להנכיח כשלהם (מור, 2017). בניגוד לכך, האוהלים של משפחת כהן הם הבית בהעדר בית ועד שיהיה בית. בשונה ממצאות האוהלים לאורך השנים, מאבקה של משפחת כהן נראה

לכאורה כמאבק פרטני, שנועד לתבוע פתרון אישי למשפחה אחת. אך לא כך הדבר. מאהל המשפחה מצטרף לפעולות דומות של משפחות רבות שנזרקו מבתן לאורך השנים ועברו להתגורר באוהלים כיחידים – בין שמבחירה ובין שמהעדר ברירות אחרות. אי לכך, מדובר בתביעה משותפת המתהווה באמצעות התלכדות המקרים הפרטניים לקולקטיב שאליו מצטרפת פעולת המשפחה.

ניתן היה לחשוב שהאוהלים שהקימה המשפחה הם "אוהלי אין ברירה" ולא אקט של מחאה, שהרי בשל מערך נהלים וקריטריונים בירוקרטיים אכזרי שערער באחת את מציאות חייהם הם נזרקו מהדירה שבה חיו ונותרו ללא קורת גג, ובהעדר חלופה אחרת נאלצו לעבור לחיות באוהלים. קריאה כזו עלולה להחמיץ את ההתנגדות המגולמת בפעולתה של המשפחה, שאינה תוצאה של העדר ברירה גרידא. שלומית בנימין (בנימין, 2022) מפנה במחקרה את הזרקור למשפחות שהופכות "חסרות בית" סמויות. המדובר במשפחות שלמרות הסכנה המתמדת להפוך לדרות רחוב אינן מגיעות לגור ברחוב. בנימין מצביעה על חמש אסטרטגיות התמודדות עם העדר בית: מגורים אצל קרובי משפחה, מעברים בין דירות, סירוב לפינוי, הימנעות מתשלום שכר דירה, ופלישה. משפחות רבות עושות שימוש באסטרטגיות אלו, וגם משפחת כהן למודת מעברים בין דירות, ובשלב מסוימים של החיים אף התגוררה אצל בני משפחה. לפיכך, ההחלטה לצאת לאוהלים מגלמת אסטרטגיה המבטאת התנגדות גלויה לריבון ולכוח הממשלי המדכא, הנובעת מההבנה שבחירה באחת האסטרטגיות האחרות, אף שהייתה מאפשרת למשפחה להסתדר לזמן מה, בה בעת הייתה משמרת ואף מחריפה את אי־הוודאות היומיומית שבה היא חיה. במילים אחרות, בפעולת ההתנגדות לאי־הוודאות הקיומית שנכפתה עליהם יש פוטנציאל להוביל לשינוי במצב אי־הוודאות היומיומית של המשפחה אם מאבקם יצליח והם אכן יוכלו לממש את זכותם לדירת דיור ציבורי. מלבד זאת, המיקום שהמשפחה בוחרת להקמת האוהלים מלמד על אסטרטגיה מחושבת של פעולת ההתנגדות – בניגוד למצופה הם אינם מתחבאים בפנית רחוב או במקום הסמוי מהעין הציבורית, מהלך שיכול היה לחזק את ההנחה שמדובר בפעולת אין ברירה נטולת סוכנות (Agency). נהפוך הוא, האוהלים מוקמים בנקודה מרכזית בעיר, כזו המחייבת את מקבלי החלטות המגיעים לבניין העירייה לעבור דרך המאהל. מציאות החיים הבלתי־נסבלת של משפחת כהן כבר אינה מוסתרת ב"חצר האחורית", אלא מונחת במרכז העיר. לפיכך אני מציעה לראות במאהלי המשפחה ובמיקומם מחאת אין ברירה, כזו המשלבת בין הנסיבות שנכפו על המשפחה לבין התנגדותה האקטיבית־אסטרטגית.

האלימות הממסדית באמצעות הרשויות וסוכנויות המדינה כלפי מאהל המשפחה לא איחרה לבוא. כשבוע לאחר שהתמקמו בני המשפחה הוציאה העירייה צו לפינוי המקום בתוך 72 שעות. כאשר הגיע פקח של העירייה למסור את הוראת הפינוי למשפחה התפתח ויכוח קולני בין יעקב לפקח, שבמהלכו איים יעקב על הפקח, ובלהט האירוע הצהיר שיפגע בראש העיר, שלטענתו בשל סכסוך אישי מונע ממנו ומבני משפחתו לקבל דירה ציבורית בעיר. האיומים הובילו להרחקתו מהעיר בצו הרחקה. בעצם תיג התנהגותו כפושעת עושה הרשות קרימינליזציה ליעקב, ובאופן עקיף לכל המשפחה. מהלך זה יעלה שלב אם לא תפנה המשפחה את המקום כנדרש בצו, ותהפוך ברגע לפורעת חוק. המהלך האסטרטגי של המשפחה, בהחלטתה להקים את האוהלים דווקא בגן הציבורי הסמוך לבנייני העירייה, מחיש את פעולת הנגד של הרשות, המבקשת לחזור לסדר שבו העוני ואי־הוודאות היומיומית שהוא מייצר מתקיימים הרחק מהעין הציבורית. אך כיצד מפנים משפחה מהרחוב לרחוב?

מאחר שברור כי לרשויות אין לאן לפנות את המשפחה, האיום בפירוק האוהלים מעיד על הפאניקה הנובעת מהמיקום שבו הוקמו ועל הצלחתו של המהלך האסטרטגי של המשפחה. הפעולה הכוחנית, תוך שימוש באצטלה חוקית, מבטאת את התשוקה להעלים את "הפסולת האנושית" (באומן, 2007) שמזהמת את המרחב הציבורי שוקק החיים ופוגעת באסתטיקה האורבנית, מאחר שהעוני גלוי עתה לעין. לאחר העברת צו הפינוי למשפחה החליטה העירייה לכבות את הזרקורים שמאירים את המקום בשעות החשכה, במטרה להקשות על המשפחה לשהות במקום ולאצלה לעזוב מבלי שהעירייה תנקוט פעולות אלימות אקטיביות וגלויות לפינויה.

ואכן, המציאות הבלתי־נסבלת של החיים ברחוב עם שישה ילדים הופכת אף קשה ומפחידה יותר כאשר עם שקיעת השמש המקום מחשיך לגמרי. ההחלטה לכבות את האורות בציר מרכזי בעיר מלמדת על עוצמת הבהלה של העירייה, המשנה את פני המרחב הציבורי כולו תוך פגיעה בפונקציות שהוא ממלא עבור תושבי העיר – הן אלו שמתגוררים באזור הן אלו שעוברים בו – בגלל נוכחותה של משפחה אחת על הדשא.

השיחה של רווית עם העובדת הסוציאלית מדגימה זווית נוספת של הניסיון להחזיר את הסדר שנפרע על כנו. מייד כשהשיחה בין רווית לעובדת הסוציאלית מסתיימת שואלת אחת החברות של רווית את השאלה המתבקשת: "למה היא לא באה לכאן?". השאלה מקבלת משנה תוקף מאחר שעובדות סוציאליות – בניגוד אולי לביורוקרטים ברמת הרחוב (Street-level Bureaucrats) בתפקידים אחרים – נדרשות לצאת מהמשרד למטרות שונות,

בין היתר לביקורי בית. ניתן לפרש את חוסר הנכונות של העובדת הסוציאלית לצאת מהמשרד הממוקם מטרים ספורים מהמאהל כסירוב לתת לגיטימציה לפעולת ההתנגדות של המשפחה, וכהתייצבות לצד המערכת ולא לצידה של המשפחה. האיום בהוצאת צו נזקקות, שנועד לכאורה להגן על שלומם של הילדים, מבטא אף הוא את ההתייצבות לצד המערכת, תוך שימוש בפרקטיקות אלימות של איום והפחדה. העובדת הסוציאלית מסמנת את פעולת המאבק של המשפחה כלא־לגיטימית. בדבריה מגולמת התפיסה המטילה ספק בטיב ההורות של רוית ויעקב, שבמעשיהם "מפקירים" את שלומם של הילדים, ולכן על המדינה לקחת חסות ולדאוג לשלומם.

לכל אורך הדרך, העירייה והרשויות לא עושות את מה שאמור להיות תפקידן – להגיש למשפחה סיוע, תמיכה, או פתרון למצב שבו היא נמצאת. להיפך, ככל שפעולות ההתנגדות של המשפחה מערערות על הסדר, הכוח של הרשויות מתבטא בהסלמתן של הפרקטיקות האלימות. יחד עם זאת, העירייה בוחרת להימנע מאלימות ברוטלית וגלויה בכל הנוגע לפינוי אקטיבי של המאהל, ובמקום זאת בוחרת להפעיל את כוחה באמצעות פרקטיקות אלימות עקיפות – החל בהוצאת צו הפינוי, דרך צו ההרחקה וכיבוי התאורה באזור, ועד האיומים העולים בשיחה עם העובדת הסוציאלית, כשהלוגיקה המנחה את הרשויות נשענת על הכמיהה להמשיך להסוות את האלימות, ובה בעת להשיב על כנו את הסדר שנפרע.

אלימות, כוח והתנגדות

החיים בעוני הם חיים של אי־ודאות יומיומית, כזו שמחייבת פנייה וקשר אינטנסיבי עם גורמים ממסדיים, תוך אי־דיעה אם ייענו הפניות, מתי, ובאיזה אופן. אי־הודאות היומיומית בחייהן של משפחות בעוני היא חלק מהסדר החברתי שנוצר באמצעות מנגנונים שלטוניים, ואינה תוצר נלווה של סחבת בירוקרטית. זהו מהלך מכוון המעוגן בחקיקה, וכן בנהלים, בתקנות ובטכניקות שנועדו, בין היתר, "לנרמל" את אלו שחיים בעוני, ולהפוך גם אותם לסובייקטים צייתנים ויצרניים. אי־הודאות של היום־יום מתקיימת לרוב במרחב שבין המדינה לאנשים בעוני באופנים שאינם גלויים לעין הציבורית, אלא במקרים ייחודיים ובאמצעות גורמים מתווכים. כפי שניתן היה לראות באתנוגרפיה, החיים של ברוריה, של סתיו ושל נשים אחרות רצופים באי־ודאות שריטואלים בירוקרטיים הם חלק בלתי־נפרד מהם. כאשר אי־הודאות היומיומית הופכת לאי־ודאות קיומית, הסדר

המעורר והשברירי שמשפחות בעוני מצליחות לייצר בשגרת החיים נפרע, ומותיר אחריו כאוס שבו היום־יום המוכר מפסיק להתקיים, ומוביל לאיום ממשי על החיים. במקרה של משפחת כהן, הדרישה שיפנו את הדירה שבה התגוררו, לצד התעמרות והתעלמות ממסדית ממצוקתם, מובילות את המשפחה לחיים ברחוב. פריעת היום־יום ואי־הוודאות הקיומית שנוצרת בעקבות זאת מייצרות התנגדות לכוח המדינתי, המגולמת בין היתר בפריעת הסדר הציבורי.

מאחר שלכוח אין מהות אוניברסאלית הניתנת להגדרה אפריורית (פוקו, 1996), המקרים המתוארים במאמר מאפשרים לבחון כיצד הכוח מופעל באינספור נקודות ובמסגרת יחסים בלתי־שוויוניים ודינמיים. יחסים אלו מקיימים מופעי כוח מגוונים בין השחקנים השונים, ומגלמים את המטרות, הטקטיקות והאסטרטגיות שהפעילו הצדדים, ובכך חושפים את היחסים החברתיים בין הממסד לא־נשים בעוני. אומנם ברור שהכוח של משפחות בעוני, ובכללן זה של משפחת כהן, מוגבל, ואינו שווה ערך לכוחה של המדינה, אולם התנגדותם לכוח השלטוני מתאפשרת באותו מרחב פעולה המקיים חירות גם במצבי חוסר איזון קיצוני ביחסי הכוח, באופן שמפר את שיווי המשקל ומערער על הבינאריות שבין שולטים לנשלטים. הכוח המופעל כלפי הכוח השלטוני במהלכים של משפחת כהן חושף את מערך יחסי הכוח בין הריבון לסובייקטים החיים בעוני, דהיינו, הן את הכוח השלטוני, הן את הכוח המתנגד, ובעיקר את מערכת היחסים ביניהם.

מאחר שבשני מצבי אי־הוודאות המתוארים במאמר השחקנים בזירה הם אותם שחקנים – רשויות המדינה וא־נשים בעוני – ניתוח ההבדלים המתקיימים באינטראקציה ביניהם מאפשר לבחון את האופן שבו האפקט של יחסי הכוח בין הרשויות למשפחות בעוני עובר טרנספורמציה, ומכונן באופן שונה את יחסי הגומלין של הכוח. בשני המקרים, האינדיבידואלים החיים בעוני אינם סובייקטים פסיביים הנתונים למרותה ולכוחנותה של המדינה באופן מלא. לכן, כפי שטען פוקו (1996), אין המדובר על כוח במובן של הַזְקָה (Possession), אלא על אקט אסטרטגי המבוצע בידי הצדדים השונים באופן שונה בכל אחת מהסיטואציות.

אי־הוודאות הקיומית של משפחת כהן, והפעולה שהיא נוקטת בעקבותיה, גוררים את המערכות לסחרור של אי־וודאות. הסדר המכונן באמצעות מנגנונים ניאו־ליברליים של הבניית העוני כאשמת הפרט, ומכך כמציאות שיש בה קלון ובושה אישיים, דורש ממשפחות בעוני לקיים את העוני שלהן במרחב הפרטי. כאשר המשפחה מחליטה להציב את המאהל בלב המרחב הציבורי מתחיל תהליך של ערעור הסדר, שאינו מאפשר לרשויות

להמשיך להתעלם ממצבה של המשפחה כפי שהן מתעלמות בסדר של היום-יום. בהינתן אי-הסדר שמייצרת פעולת ההתנגדות של המשפחה, העירייה נוקטת פעולות כוחניות שנועדו להחזיר את השליטה לריבון, ומשם – את הסדר למרחב. פעולותיה של העירייה חושפות הן את האופן שמשפחות בעוני נתפסות, הן את האלימות היומיומית המופעלת על משפחות אלה, זאת שנותרת מוסווית, מוטמעת במערכות, ומכוסה בגלימה של חוקים, תקנות ונהלים בירוקרטיים "לגיטימיים".

אומנם התנגדות המגיעה מלמטה יכולה לייצר סדקים בסדר החברתי, אך היא עדיין מתקיימת בגבולות השיח, וככזו אינה שוברת את כללי המשחק אלא מתקיימת בתוכו. בכך היא מאפשרת להבין צורות של כוח ואת האופנים שבהם הסובייקטים בחברה נתונה כלואים בתוכם. בין הסובייקטים החיים בעוני למוסדות המדינתיים מתקיימים אפוא מרחב פעולה ואפשרות תגובה, המשתנים במצבים של אי-ודאות יומיומית ואי-ודאות קיומית על פני הרצף שבין שיתוף פעולה להתנגדות. היום-יום של נשים בעוני מתהווה מתוך הכפייה למלא בקפידה אחר ההוראות הטקסיות של המדינה. קרי, להלך בתוך המבוך הבירוקרטי המאיים, להופיע שוב ושוב בלשכות הרווחה, הביטוח הלאומי וההוצאה לפועל, לבקש סיוע, להגיש אותם הטפסים, לפרט פעם אחר פעם את קורותיהן ולהסביר מדוע הן חיות בעוני. אף-על-פי שאישה בעוני לעולם אינה יכולה להיות בטוחה שאכן תקבל קצבה, תלושי מזון, סיוע בשכר דירה, ועוד, המוטיבציה שלה למלא את חלקה בריטואל גבוה יחסית, מאחר שברור לה מה היא עלולה להפסיד אם תסרב למלא את תפקידה. לעומת זאת, מצב של אי-ודאות קיומית מאובחן, אולי יותר מכול, בהיותו נקודת קצה, שבה רשויות המדינה ושחקנים הפועלים בחסותה, דוגמת בעלי דירות, משלבים ידיים בדחיקת אנשים בעוני אל מציאות שבה לא נותר להם מה להפסיד. כך מלמד סיפור של משפחת כהן – אילוצים חיצוניים הם שכפו עליה לעזוב את דירתה השכורה: ראשית, הופחת משמעותית הסיוע בשכר הדירה שקיבלה האם כל זמן שהאב ריצה עונש מאסר. אף שנמצאו זכאים לדירור ציבורי, הספקת הדירה התעכבה עוד ועוד, והובילה אותם להיאלץ להמשיך לשלם עבור שהותם בדירה שבבעלות אדם אחר. מאחר שלא עלה בידיהם להשיג מספיק כסף לעמוד בתשלומי שכר הדירה החליט בעל הדירה לסלק אותם מהבית. בנקודה הזו, שבה הבינה משפחת כהן כי כל השחקנים שבאחריותם היה לספק להם סיוע ומענה הפנו להם עורף, פעלה המשפחה באופן אקטיבי בהפניית האצבע המאשימה לגורמים האחראים, ובכך התנגדה באופן גלוי ונחרץ להמשיך ולגלם בגופה את הבושה שנתבעת ממנה על עצם היותה ענייה.

רשימת המקורות

- אנדבלד, מירי, להב כראדי, רינה פינס, וניצה קסיר (2020). **ממדי העוני והאי־שוויון - 2020. לפי נתונים מנהליים**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- באומן, זיגמונט (2007). **מודרניות נזילה**. תרגום: בן ציון הרמן. תל אביב: מאגנס.
- בן־דור, צבי (1999). ההיסטוריה המופלאה של המזרחים. בתוך ענבל פרלסון (עורכת). **המהפכה המזרחית: שלוש מסות על הציונות והמזרחים**. ירושלים: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית, עמ' 87-106.
- בנימין, שלומית (2022). **בין הבית לרחוב, היעדר ביטחון דיורי בישראל**. הוצאת מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ברק־ארז, דפנה, ואייל גרוס (2009). הזכויות החברתיות והמאבק על אזרחות חברתית בישראל: מעבר לזכות לכבוד. בתוך שלומית אלמוג, דורית ביניש, ויעד רותם (עורכות). **ספר דליה דורנר**. שריגים־ליאון: נבו, עמ' 189-217.
- גיגי, דני, וירון הופמן־דישון (עורכים). **עמדת פורום דיור ציבורי לשינוי הקריטריונים לזכאות לדיור ציבורי - ינואר 2022**. הפורום לדיור ציבורי ומרכז אדווה. https://adva.org/wp-content/uploads/2022/01/forum_housing.pdf
- גל, ג'וני (2006). על הצורך בחוק שירותי רווחה מקומיים וסל שירותי רווחה. **ביטחון סוציאלי** 72, 5-9.
- דורון, אברהם (1995). **בזכות האוניברסאליות: האתגרים של המדיניות החברתית בישראל**. ירושלים: מאגנס.
- דורון, אברהם (2003). מדינת הרווחה בעידן של צמצומים: מבט מתחילת המאה ה־21. **חברה ורווחה כ"ג**, 275-294.
- דורון, אברהם (2007). עיצוב מדיניות הרווחה בישראל, 2000-2005. בתוך אורי אבירם, ג'וני גל, ויוסף קטן (עורכים). **מדיניות חברתית בישראל: מגמות וסוגיות**. ירושלים: מרכז טאוב, עמ' 33-57.
- דורון, אברהם (2018). מסלול המכשולים להסדר חקיקתי של הגשת שירותי הסעד: המקרה של חוק שירותי הסעד-1958. בתוך ג'וני גל, ואבישי בניש (עורכים). **בזכות מדינת הרווחה**. תל אביב: רסלינג, עמ' 139-165.
- האררוי, דיוויד. (2015). **קיצור תולדות הניאו־ליברליזם**. הוצאת מולד.
- האגודה לזכויות האזרח (9 בינואר 2014). **תוכנית ממשלתית לצמצום העוני - תחום הדיור**.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). **משפחות בישראל - נתונים לרגל יום המשפחה**. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2020/053/11_20_053b.pdf

זיו, נטע (2004). אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני – המקרה של פלישות לדיור הציבורי. **דין ודברים**, א, 115–152.

חוק שירותי הסעד תשי"ח, 1958. https://www.nevo.co.il/law/html/law01/p171_001.htm

חסון, יעל (2006). **שלושה עשורים של הפרטה**. תל אביב: מרכז אדווה.

חרבון, קלריס (2022). **השתכנות מתקנת. נשים מזרחיות מתקנות עוול ומחפשות בית**. קו אדום.

כץ, עירית (2012). אוהל. בתוך אריאל הנדל, אורי אדלמן, מיכל גבעוני, נועם ירון, ויואב קני (עורכים). **קריאת המחאה: לקסיקון פוליטי (2011-)**. הקיבוץ המאוחד, עמ' 17–18.

מוצפי-האלר, פנינה (2012). **בוקפסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית**. ירושלים: מאגנס.

מור, לירון (2017). בין ייצוג לפרפורמנס: הפוליטיקה של הופעת האוהלים במחאות המקומיות. בתוך סיון רג'ואן שטאנג, ונועה חזן (עורכות). **תרבות חזותית בישראל**. תל אביב: קו אדום, עמ' 198–223.

ממן, דניאל, וזאב רוזנהק (2008). מנכיחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאור-ליברליזם. **סוציולוגיה ישראלית**, 1, 107–131.

משגב, חן (2013). פרוז'קטור על החצר האחורית של ישראל: מחאת האוהלים מנקודת מבט פריפריאלית-עירונית. **תיאוריה וביקורת**, 41, 97–119.

סבירסקי, שלמה (2001). האידיאולוגיה של "מדינה קטנה" והמדיניות התקציבית בישראל. **ביטחון סוציאלי**, 59, 19–46.

סבירסקי, שלמה (2002). **מדינת ישראל נגד מדינת הרווחה**. תל אביב: מרכז אדווה.

קרומר-נבו, מיכל (2006). **נשים בעוני – סיפורי חיים: מגדר, כאב, התנגדות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, מגדרים.

פוקו, מישל (1996/2008). **תולדות המיניות I: הרצון לדעת**. תרגום: גבריאל אש. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קאופמן, רוני (2014). חסמים ומשאבים בהתארגנות אקטיביסטית של חסרי דיור בשכונת מצוקה. **ביטחון סוציאלי**, 94, 213–236.

קלוש, רחל, ויוברט לו-יון (2000). הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב. **תיאוריה וביקורת**, 16, 153–180.

קמפ, אדריאנה (2002). "נדידת עמים" או "הבערה הגדולה": שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי. בתוך חנן חבר, יהודה שנהב, ופנינה מוצפי-האלר (עורכים). **מזרחים בישראל**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 36–67.

רם, אורי, ודני פילק (2013). ה-14 ביולי של דפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. **תיאוריה וביקורת** 41, 17–43.

שלום שטרית, סמי (1999). 1975: תנועת האוהלים. **תיאוריה וביקורת** 12, 13, 291–300.

Abu-Lughod, Lila (1990). The romance of resistance: Tracing transformations of power through Bedouin women. *American Ethnologist* 17(1), 41–55.

Alcalde, M. Cristina (2010). *The woman in the violence: Gender, poverty, and resistance in Peru*. Vanderbilt University Press.

Allen, Josephine. A. V. (2018). Poverty as a form of violence: A structural perspective. In Letha A. See (ed.). *Violence as seen through a prism of color*. Routledge, pp. 45–59.

Brown, Wendy (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. Mit Press.

Farmer, Paul (2004). An anthropology of structural violence. *Current Anthropology* 45(3), 305–325. Oxford Dictionary, English (2023).

Galtung, Johan (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research* 6(3), 167–191.

Gupta, Akhil (1995). Blurred boundaries: The discourse of corruption, the culture of politics, and the imagined State. *American Ethnologist* 22(2), 375–402.

Gupta, Akhil (2012). *Red tape: Bureaucracy, structural violence, and poverty in India*. Duke University Press.

Hale, Charles R. (2008). Introduction. In C. R. Hale (ed.). *Engaging contradictions: Theory, politics, and methods of activist scholarship*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, pp. 1–28.

Heller, Patrick & Peter Evans (2010). Taking Tilly south: Durable inequalities, democratic contestation, and citizenship in the Southern Metropolis. *Theory and Society* 39, 305–322.

Kalleberg, Arne L. (2009). Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American sociological review* 74(1), 1–22.

Kotsko, Adam (2017). Neoliberalism's demons. *Theory & Event* 20(2), 493–509.

Lavie, Smadar (2014). *Wrapped in the flag of Israel: Mizrahi single mothers and bureaucratic torture*. New-York: Berghahn books.

- Lee, Steven (1999). Is poverty violence?. *Institutional Violence*. Brill, 5–12.
- Lister, Ruth. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Moraga, Cherrie & Gloria Anzaldúa (eds.) (2022). *This bridge called my back: Writings by radical women of color*. State University of New York Press.
- Neilson, Brett & Ned Rossiter (2005). From precarity to precariousness and back again: Labour, life and unstable networks. *Fibreculture Journal* 5(5), 1–19. OECD (2020).
- OECD economic surveys: Israel 2020, Overview, September, [http:// bit.ly/OECD_IL_2020](http://bit.ly/OECD_IL_2020)
- Scheper-Hughes, Nancy (1995). The primacy of the ethical: Propositions for a militant anthropology. *Current Anthropology* 36(3), 409–440.
- Schwedler, Jillian (Ed.). (1995). *Toward civil society in the Middle East? A primer*. Lynne Rienner Publishers.
- Scot, C. James (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Tilly, Charles (1997). *Roads from past to future*. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield.
- Williams, Rhonda. Y. (2004). *The politics of public housing: Black women's struggles against urban inequality*. Oxford University Press.
- Young, Iris Marion (2001). Activist challenges to deliberative democracy. *Political Theory* 29(5), 670–690.

חלי בוחזיש ששון, המכונים לחקר המדבר על שם יעקב בלאושטיין, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
דוא"ל: hellybs@gmail.com